

EL TEATRE A CASTELLÓ EN TEMPS DE LA SEGONA REPÚBLICA I A GUERRA CIVIL

Fàtima Agut Clausell
Universitat Jaume I / I.E.S. Sos Baynat, Castelló

Les comarques septentrionals del País Valencià patiren des del segle XVIII un progressiu distanciament del nivell econòmic i demogràfic respecte a les terres meridionals i centrals. Les zones de l'interior es basaven en l'agricultura de l'olivera, la garrofa i la vinya mentre que les comarques litorals del nord del país, especialment La Plana, començaren un procés irreversible d'expansió econòmica a causa de la comercialització de la producció agrícola a finals del XIX.

La diferència entre el litoral i l'interior cada vegada era major. Castelló, Vila-real, Vinaròs, La Vall i Borriana es convertiren en centres de desenvolupament econòmic i d'atracció demogràfica.

La capitalitat provincial, present en els plantejaments polítics de la burgesia castellanenca del XIX continuarà com a punt de referència fonamental en el discurs polític fins al anys 30 (Lorenzo Górriz: 1988, 105).

1.- Castelló durant la Segona República

El 1931, Castelló era una ciutat de 36.781 habitants, nombre molt inferior a València, Alacant, Alcoi, Oriola i Elx. Les primeres dècades del segle XX representaren un important avanç en les transformacions poblacionals pel que fa a la demografia, l'economia i la cultura.

Econòmicament, Castelló s'estructurava en un 31,90 % en el sector primari, és a dir, pesca, agricultura i mineria; 30,87 % en el sector secundari: indústria i construcció; 37,23 % en el sector terciari: transport, comerç, administració, servei domèstic i professions liberals. El comerç, doncs, era la segona ocupació dels castellanencs amb un 11,52 % d'actius en l'alimentació, banca, assegurances, restauració (restaurants, despatxos de begudes), teixits, espectacles, productes químics i farmacèutics, etc.¹

S'hi editaven cinc diaris a principi de 1931: *Diario de la Mañana*, *Diario de Castellón* i *La provincia Nueva*, tots tres afins a la dreta monàrquica. L'*Heraldo de Castellón* (1888) d'ideologia liberal, al llarg del temps es convertí en l'òrgan dels «canalejistes», s'aproximà a l'ideari de la Segona República el 1930-31 i *Libertad*, l'òrgan de l'Acció Republicana de la ciutat amb ideologia valencianista i republicana. L'índex d'analfabetisme era, però, de 56% les dones i el 40,18% els homes.

Urbanísticament, cal destacar que la ciutat comptava amb tres zones: el casc urbà o la vila, els ravals i la zona d'ampliació-expansió o ciutat-jardí. Els casc urbà comprenia la vila, la zona emmurallada del segle XIX i els ravals de sant Fèlix i de la Trinitat. Dins de la vila el carrer d'Enmig i el de Colón concentren els comerços; el carrer Major, paral·lel a Enmig agrupava alguns comerços i institucions públiques. Els ravals i la vila marcaven una ciutat peculiar que, fins i tot, als anys cinquanta serà protagonista d'una sèrie d'obres teatrals².

1. LORENZO GÓRRIZ (1988) presenta una sèrie de quadres pel que fa a l'economia, demografia, i cens electoral molt complet.

2. La sèrie d'obres de Josep Barberà Cerpià al voltant dels personatges Senta, Sento, Sentet i Senteta, *Del meu raval* (1948), *Dels dos ravals* (1953), *Som de la vila* (1955), *Tractes del Raval* (1956) i unes quantes obres més de la nissaga.

Culturalment les tres primeres dècades del segle xx foren molt intenses amb la fundació de diversos organismes com ara, la Societat Castellonenca de Cultura (1919), la Societat Filharmònica (1924), l'Ateneo (1925) i el Conservatori de Música.

L'*Instituto Nacional de Segunda Enseñanza* (1846) albergava al seu si l'Escola de Magisteri i tenia com a professors als prestigiosos catedràtics Ramón Royo Martí, Francisco Sánchez Faba, Joaquín d'Entrambasaguas i Peña, Lluís Revest Corzo, Francisco Cantó i Salvador Guinot, entre d'altres.

El curs 1930-31, el 86,5% d'alumnat eren xics i el 13,5% xiques però la política cultural de la Segona República aconseguí que el 1934-35, les xifres canviaren: 70% xics i 30% xiques, la matrícula total fou de 614 alumnes dels quals 378 cursaven l'ensenyament lliure.

Els espais de sociabilitat més estimats pels castellanencs eren el Teatre Principal (1894) amb un públic majoritàriament burgès que omplia la platea i les llotges i una massa de públic no tan selecte que ocupava el paradís o galliner; el Saló Fantasio, al carrer de la Balma, era el centre d'espectacles de la menestralia i els llauradors, amb una programació majoritàriament en valencià com la Unió Musical que també programava sainets en valencià d'autors locals com Vicent Brevia, i sarsueles en un acte, les anomenades *zarzuelas chicas*, tan de moda a finals de segle XIX i les primeres dècades del XX.

La plaça de bous inaugurada el 1886, es convertia en Teatro de Verano des de sant Joan fins a principi de setembre. La programació oferia comèdies, sainets en valencià, en castellà i sarsueles.

Diversos trinquets completaven el temps lúdic amb l'èxit del cinema sonor en els locals: Salón Royal, Salón Doré, Cine Victoria, Goya, Fantasio i Teatre Principal. L'abundància de cinemes provocà un article de premsa: *Castellón cinelandia* «[...] poblaciones de más fuste no cuentan con esta abundancia de coliseos, tantos que, para ir a todos, no tiene bastantes días la semana» (*Heraldo de Castellón*, 1/04/ 1931)³.

La plaça de la Pau, a partir de la inauguració del Teatre Principal, es convertí en «la pequeña Broadway» perquè alguns del cinemes i restaurants s'instal·laren al seu voltant com el cine Doré, o La Flor de la Plana, que s'anunciava com a «bar americano-café exprés»; la plaça canvià el nom pel de plaça de la República.

La Banda Municipal actuava els diumenges al temple del parc Ribalta⁴. Les festes privades convocaven, bé a les cases de la burgesia de la ciutat, bé a les villes de Benicàssim, berenars amb «pianola y rigodón» per als joves que gaudien de les vetlades socials.

Els canvis polítics arribaren a través de la premsa. La informació del que ocorria a les grans ciutats, Madrid, Barcelona i València era seguida per la burgesia que desitjava i esperava un canvi que fera efectius els avanços que consideraven imprescindibles per a la capital de la Plana. Els resultats de les eleccions del 12 d'abril de 1931 mostraren un recolzament majoritari a la Segona República. Votaren el 70% dels censats, el 80% dels vots emesos ho feren per l'opció republicana.

La premsa publicà el 13 d'abril els resultats provisionals de les votacions, el diari *Libertad* informava «la tarde noche del domingo 12 fueron momentos de verdadera fe y palpable evidencia de los sentimientos del pueblo» (*Libertad*, 13 /04/ 1931). No obstant això hi hagué una dicotomia entre els pobles de l'interior, amb vot monàrquic, i els del litoral, republicans.

Com ha posat de relleu Lorenzo Górriz (1988, 137) dos factors expliquen la raó del triomf: per una banda el republicanisme de Fernando Gasset Lacasaña, la principal força política de la ciutat, amb un sòlid suport de les classes populars i per l'altra, el rebuig generalitzat a un monarca que havia

3. D'ara en avant *HC*.

4. Vegeu l'estudi d'A. José GASCÓ SIDRO sobre la Banda Municipal de Castelló (2000).

mostrat la seua connivència amb Primo de Rivera, per l'articulació del republicanisme en la ciutat, força que es constituí a l'empara del descontent social i li donà projecció política, a causa de l'avversió a la dictadura.

Els republicans detentaren el poder polític local el 1930-31 des del vessant polític, econòmic i social. Els orígens del republicanisme local cal situar-lo a finals del segle XIX en oposició al caciquisme del Cossi (Martí Martínez: 1985, 270). L'oligarquia local seguia fidel majoritàriament al partit republicà, a més, a Castelló era un partit interclassista des de finals del XIX. També influí la desunió dels monàrquics, malgrat que intentaren demostrar que el republicanisme era un mite a Castelló.

El 14 d'abril, el diari l'*Heraldo*, en la tercera pàgina, informava del rumors que corrien per Madrid sobre l'abdicació d'Alfons XIII i la proclamació de la Segona República.

El dia 15 no s'hi va publicar perquè es considerà un dia de festa nacional. Les manifestacions populars desfilaren per la ciutat amb autos i camions ocupats per joves llauradors de magatzems de taronges i treballadors de les fàbriques amb banderoles republicanes: «entrada la noche seguían las manifestaciones de regocijo en las calles más céntricas, hasta la madrugada, sin que se registrara ningún incidente», «[...] escudos i retratos fueron cayendo uno tras otro durante el día y terminó la jornada oficial de ayer sin quedar rastro de la realeza en los centros públicos» (HC, 16/04/1931).

En la caserna de sant Francesc s'hissà la bandera republicana i una manifestació de més de 14.000 «almas» presidida per Fernando Gasset, alliberà als líders republicans locals empresonats mentre els manifestants cantaven *La Marsellesa* i l'himne de *Riego*. Hi acudiren manifestants d'Almassora, Vila-real, Borriana i d'altres pobles del voltant amb banderoles tricolors.

El 22 d'abril es constituí el nou ajuntament i ja s'havia nomenat el president de la Diputació. Dos mesos després, el juny, l'aliança electoral que havia guanyat en les municipals es trencà quan l'ARC⁵ l'abandonà i les desavinences entre els partits polítics ocasionaren la pèrdua de l'hegemonia del republicanisme radical que no sobrevisqué, malgrat ser la força política i social més important de la ciutat, al procés de politització que obrí la República. (Lorenzo Górriz: 1988, 279). El partit de Gasset anà perdent poder, en les eleccions de 1936 obtingué el 28 % dels vots. La burgesia s'havia quedat sense el seu principal instrument de poder.

Pel que fa al lleure, els esdeveniments polítics es deixaren sentir en la programació de cinema i del teatre que experimentaren alguns canvis: al cine Victòria una pel·lícula sobre la proclamació de la República completava la sessió de *Hombres sin ley* i uns fandangos.

1.1 Programació del Teatre Principal

La temporada 1930-31 havia començat la programació amb les comèdies còmiques interpretades per la companyia de Carmen Echevarría i l'exitosa Celia Gámez, per a les actuacions de la qual llogaren autobusos de la Corte des de Vila-real i Almassora per veure la nova vedette; el Principal, amb les entrades exhaurides, fins i tot comptà amb la presència, en una actuació, del torero Domingo Ortega. Castelló recordà durant molts anys la presència de l'artista i del torero.

En l'ambient polític i social d'eufòria pel nou règim, tan esperat a la capital, el Teatre Principal continuà la programació de la temporada en curs amb una companyia anomenada «Teatro de la Emoción o compañía de espectáculos modernos y comedias policiacas»; els amants de l'òpera

5. Acció Republicana de Castelló, corrent republicà amb un plantejament sociopolític més avançat i un valencianisme diferenciador del corrent republicà gassetista.

gaudiren de les tres òperes interpretades per la companyia de José Font: *I pagliacci*, *Rigoletto* i *Tosca*. El teatre valencià tingué el seu espai amb la companyia de Vicente Broseta, i les comèdies i els drames amb la companyia Cómico-dramática de José Latorre amb la primera actiu Elena Montserrat que oferí tres representacions.

Dues obres marcaren els inicis de nous temps: *Patrons i proletaris*, *boceto de comedia social* de Felip Melià i *Los héroes de la República o los sucesos de Jaca* de José María de La Torre que s'anunciava com a «riguroso y sensacional estreno de la narración histórica en tres actos, dividida en seis cuadros y apoteosis. En esta obra desfilan los principales personajes que tomaron parte en el triunfo de la República». La premsa comentava que fou rebuda «con una ovación cálida y cerrada que hubiese alcanzado un mitin». L'autor era periodista del diari *El Mercantil Valenciano*. Al final de la funció, en escoltar els primers compassos de *La Marsellesa*, el públic l'escoltà amb un fervor que el comentarista expressa així: «[...] aunque no había en el teatro ninguna autoridad francesa y a pesar de ser por ahora himno nacional, el de Riego. Pero cuando hay entusiasmo sobra la lógica» (*HC*, 5/06/31).

La temporada 1931-32 continuà amb la varietat de propostes que era habitual en el coliseu castellonenc. S'hi oferiren més de seixanta espectacles entre els que cal fer esment de les obres amb què s'inicià la temporada l'1 d'octubre de 1931: *Encara queda sol en la torreta* de Felip Melià, *València es teua* de Fausto Hernández Casajuana, la revista *Las Republicanas y la Torera*, d'espectacles Mariny, l'actuació de l'actriu local Carmencita Sàbat en el paper de *doña Ana de Pantoja* en *Don Juan Tenorio*, programat, com era costum, el 31 d'octubre i l'1 de novembre; les companyies de sarsuela i opereta d'Emilio Vendrell, la de comèdies de Camila Quiroga amb obres de Benavente, Muñoz Seca i Carles Soldevila, *Ejemplo de Casadas*, traduïda per Rivas Cherrif i la presència de la companyia de Carmen Moragas, molt estimada en la ciutat. Ens visitaren dues companyies valencianes, la de sarsuela del Teatro Apolo de València, i la del Teatre Ruzafa amb la peça de moda: *Las Leandras*.

El 30 juny de 1932, Diego Perona i Arturo Valero contractaren la gestió del Teatre Principal durant cinc anys a raó de vint mil pessetes per any. Diego Perona havia estat relacionat com a actor amb grups de teatre local com l'agrupació del Teatre de la Joventut Socialista (1917) i anys després en la Linares Rivas (1924-25). Gestionà també l'emissora de ràdio local, escrigué poemes, textos en prosa i dues peces teatrals ja des de l'exili (Meseguer: 2003, 12). L'última actuació com a actor la dugué a terme el 25 de desembre de 1932⁶. Anys després encara encoratjà un grup de joves per formar una companyia de teatre a Castelló i un altre grup a Moscou durant l'exili.

A partir d'aleshores i fins la municipalització del Teatre, un munt d'espectacles diversos com era habitual en la programació i d'altres de qualitat passaren pel Principal, tot definint els gustos dels nous directors artístics, sobretot de Diego Perona, amb la programació d'alguns espectacles de teatre compromés amb les idees republicanes encara que no faltaren les actuacions que només aportaven diversió però que omplien la sala.

La Societat Filharmònica, per la seua banda, la temporada 1931-32 hi tenia la seu on programà al violinista Abelardo Mus i alternà les actuacions al Salón Doré amb el pianista italià Giuseppe Piccoli, entre d'altres orquestres de cambra i simfòniques.

La temporada següent, 1932-33, els aficionats castellanencs gaudiren amb la companyia del Mestre Serrano, Cora Raga i les sarsueles: *Los Claveles*, *Katiuska*, *La canción del olvido*, *La Dolorosa*, *La Reina Mora*, *Al dorarse las espigas*, *Los de Aragón*; l'estimada visita de Marcos Redondo que els obsequià amb *Los Gavilanes*, *La verbena de la paloma*, *La Dogaresa*, *Katiuska*, *El dúo de la Africana* i *Luisa Fernanda* i la companyia del Mestre Moreno Torroba; les comèdies de Ricardo Calvo amb drames del repertori

6. Segons consta en el programa corresponent al dia esmentat. Arxiu Teatre Principal de Castelló.

clàssic europeu i espanyol: *Los intereses creados*, *La vida es sueño*, *En Flandes se ha puesto el sol*, *Hamlet*, *El zapatero y el rey*, *La dama de las camelias*, *Malvaloca* de S. i J. Álvarez Quintero, i uns mesos després, el gener, de nou la de Ricardo Calvo El març la companyia d'Ibáñez Pla-Garrido amb *Genoveva de Brabante*, *Los muertos mandan* de Blasco Ibáñez, *El honor de un marino* o *Magdalena*, *La mujer adúltera*, a més d'espectacles de varietats i el Cor de Cosacos del Don.

La temporada 1933-34 es programaren més de setanta funcions amb un nou disseny en els programes de mà i dels cartells on s'hi observa una nova caràtula: l'escut de la ciutat i una màscara que passaren a ser el logotip del Teatre. De nou sarsuela, amb la companyia de Pablo Gorgé, la del Mestre Moreno Torroba, la d'*operetas modernas*, Cora Raga amb les sarsueles de la temporada anterior; la revista titular del Teatro Ruzafa de València; espectacles de ventriloquia, pel·lícules de dibuixos animats; comèdies dels germans Álvarez Quintero; varietés amb tangos, balls, màgia i fins i tot un novedós *Campeonato de Levante de baile de resistencia* (14 de febrer) amb 7.000 pessetes de premis; l'orquestra Argentina; programacions adients a les dates, el 31 d'octubre i 1 de novembre, *Don Juan Tenorio*, una nova vetlada teatral castellanenca a benefici de Vicent Breva en les festes de la Magdalena o el dimarts i dimecres sant, *El mártir del Gólgota*.

Sens dubte l'estrella de la temporada fou l'actuació de la Companyia del Teatro Espanyol de Madrid amb Margarita Xirgu i Enrique Borrás que interpretaren *El alcalde de Zalamea*, *Ni al amor ni al mar* de J. Benavente, *La Sirena varada* d'A. Casona, *Tierra Baja* d'À. Guimerà i *El divino impaciente* de J.M. Pemán.

La temporada 1934-35 s'inicià amb l'actuació de Raquel Meller que tornarà a actuar el 2 de febrer a causa de l'èxit obtingut; revistes: *Broadway Revue*, *Gran compañía de Chinos See-Hee*; varietés *Fantasio*, que s'anunciava com *Compañía de moda americana*; comèdies: la companyia dirigida per Paco Comes, la Muñoz Seca, *Compañía de Comedias* de María Fernanda Ladrón de Guevara que interpretaren *La mujer X*, *La prisionera* i *Contra el destino*; la companyia de Josefina Tapias amb *Canción de Cuna* de G. Martínez Sierra, la companyia titular del Teatro Cómico de Barcelona; la Gran Compañía del Teatro Victoria de Madrid que representà *Cisneros* i *Cuando las Cortes de Cádiz* de J. Mª Pemán i la sarsuela, com sempre, tingué un lloc destacat en la programació amb la *Compañía lírica Española d'E. Brito*, *Gran Compañía de zarzuela* (16 de març) i repeteix la companyia lírica de Marcos Redondo (13 i 14 d'abril).

La temporada 1935-36 serà una de les més importants pel que fa a les companyies que visiten el Teatre Principal. Un homenatge a Lope de Vega comptarà amb la companyia de Margarita Xirgu que tornarà el 12 de novembre amb l'estrena de *Yerma* de Federico García Lorca dirigida per Rivas Cheriff; la companyia de Maria Guerrero i Fernando Díaz de Mendoza, la d'Eugenia Zúffoli, Maria Luisa Paso i la de Rafael Rivelles amb unes obres més conservadores, *El estigma* i *El gran galeoto* d'Echegaray que contrastaran amb la novetat de *Yerma*.

L'obra de Federico García Lorca es representà el dimarts 12 de novembre de 1935, la companyia estava a Barcelona i només es desplaçà a Castelló per realitzar una funció gràcies a les gestions realitzades per la direcció del Principal. El mateix dia de l'actuació, en primera plana, Àngel Gascó, músic, actor, compositor i escriptor molt relacionat amb l'ambient cultural de la ciutat en les dècades anteriors, escrivia un poema des de València estant dedicat «a la tragedia más poética de García Lorca y a la creación genial de Margarita Xirgu» (*HC*, 12/11/35)⁷.

7. Algunes persones encara neguen la presència de García Lorca a Castelló, el barítono José Baeza que es trobava entre la «peña de jóvenes» ens assegurà que sí que vingué a l'única funció que es féu i fins i tot ens indicà la taula, a la sala gran de la ximenera, en què s'assegué l'autor. Entrevista realitzada al Casino Antic el maig de 1997.

Al dia següent apareixia en la secció *Ecos de Sociedad* la invitació que es dugué a terme al Casino Antic:

Terminada la representació de *Yerma* fue obsequiada en el Casino Antiguo por una peña de jóvenes, con un delicado lunch la ilustre actriz y el no menos ilustre autor, García Lorca. Se asoció al homenaje, la empresa del Teatro Principal, Radio Castellón y un grupo de periodistas y escritores locales.

Terminado el lunch los artistas citados, con el director de la compañía, don Cipriano Rivas Cherif, emprendieron el viaje en auto con dirección a Barcelona (HC, 13/11/35).

Una de les obres més representades de la Segona República, s'hi representarà interpretada per la companyia Martí-Pierrà: *Nuestra Natacha* d'Alejandro Casona, amb l'actriu local Carmencita Sàbat ja professionalitzada, aquesta obra iniciarà la temporada següent amb el Teatre municipalizat.

PROGRAMA DE *NUESTRA NATACHA*

Programa de la representació de *Nuestra Natacha* (Arxiu del Teatre Principal de Castelló)

Una companyia italiana amb *Teatro dei Piccoli*, diverses actuacions líriques, Pastora Imperio, ball espanyol i espectacles de varietés completaren l'oferta d'uns cinquanta espectacles.

Destacà però, el cicle d'òpera amb el tenor Hipólito Lázaro, l'orquestra i cors del Gran Teatre del Liceu i les òperes: *Marina*, *Rigoletto* i *Tosca* que es completà amb amb la *Semana Lírica*, en la qual es representaren catorze sarsueles per la *Compañía Lírica Nacional*. Aquests cicles encara romanen en l'imaginari dels castellanencs.

1.2 Agrupacions teatrals i autors locals

El teatre amateur gaudia a Castelló de cert prestigi perquè des de finals del XIX les agrupacions locals encara que efímeres no deixaren d'existir. La dècada dels anys vint fou, potser, la que aconseguí, mitjançant dos grups, els èxits més notables. Ens referim a La Peña Teatral i a l'agrupació Linares Rivas. Tots dos rivalitzaren en actuacions i en qualitat fins al punt que la premsa local com a portaveu de l'opinió dels espectadors comentava la preferència per la qualitat de les actuacions de les agrupacions locals sobre la d'altres professionals.

Hereves d'aquestes mítiques agrupacions i amb alguns actors i actrius de les anteriors, dos grups aportaren les seues actuacions al Teatre Principal o a les dues sales diguem-ne alternatives: La Unió Musical i El Fantasio. Dos grups dirigits per Vicente Viciach i Pepe Forcada respectivament. Ambdós formaven companyies amateurs quasi estables, si considerem que segons les necessitats de repartiment, tant els actors com les actrius passaven d'un grup a l'altre, el mateix passava amb els directors que, de vegades, interpretaven com a actors dirigits per un altre company. Pel que fa a la denominació, aquesta canviava segons la peça i la informació del cronista de torn; així trobem diverses denominacions: la companyia de José Forcada, la companyia de comèdies, companyia Viciach-Gasch o només Companyia Gasch o companyia de Vicente Viciach.

A banda de la qüestió de les denominacions, els noms es repeteixen constantment: una trentena de joves eren els que donaven veu i personatge, bé a les sarsueles que havien representat les companyies professionals, bé als sainets representats un munt de vegades, bé als joguets dels autors locals i actors d'un grup determinat.

Segons les declaracions de dos veterans components del grup de José Forcada, als anys trenta, cada partit polític tenia seu i agrupació teatral, així els socialistes tenien el lloc d'assajos i representacions a la Casa del Poble o dels Socialistes a la Ronda Magdalena, una sala al primer pis amb escenari i piano on hi haurà funció tots els dissabtes i diumenges fins als anys quaranta, en els anys trenta alternaven les funcions amb la sala de la Unió Musical.

El partit republicà, per la seua banda, tenia el centre al carrer d'Arenós i es tralladà després al carrer de La Balma on actuaren abans i durant la guerra amb el nom de Fantasio⁸.

El gremi de llauradors aglutinava al seu si als castellonencs d'ideologia més conservadora, s'hi reunien al Cercle, un pis al carrer d'Enmig on hi havia un petit teatret en el qual els socis aficionats assajaven i feien alguna representació de caràcter més privat, només per als socis i familiars.

La nòmina de les dues agrupacions esmentades més amunt la formaven: Lolita i Manuel Notari, Vicentica i Pascual Fabregat, Vicente Eugenio, Vicente Horlandes, Ricardo Samper, Pepe Forcada, Vicentica Gasch, Vicente Viciach, Pepe Abril *el gallo*, Fermín Andreu i molts altres que alternaven la seua presència en un grup o en un l'altre. A partir de 1936 s'uniren una sèrie de joves que a la interpretació autodidacta afegien la interpretació musical per la qualitat de les seues veus: Vicent i José Baeza, Carmen Fernández, Lolita Conesa i Manuel Moragrega.

Al Teatre de la Unió Musical del carrer la Balma, s'interpretaven les comèdies de l'autor local Vicent Brevia i al saló Fantasio de la Ronda Mijares, les peces de Pepe Forcada, malgrat que algunes vegades, com hem esmentat més amunt, s'alternaven grups, obres i locals.

Tant al Saló Fantasio com a la Unió Musical es programaven una sèrie de funcions cada dissabte a la nit i diumenge vesprada, alguna sarsuela i sobretot sainets i joguets còmics. De tant en tant, s'hi programaven vetllades amb obres d'autors locals: Paco Marín, Joaquín Martínez i Vicente Brevia: *Pascualo Cabra*, *Lo que enseña la vida* i *Consells del mestre* respectivament, la vetllada finalitzà amb la rondalla Tàrrega. Esta mateixa vetllada es representà uns dies després (6/05/1936) també al primer coliseu.

El Teatre Principal acollia vetllades en festes assenyalades amb les agrupacions locals que tingueren la seua representació el mes de desembre, a benefici de l'autor local Vicent Brevia, en el programa triple: *Pau en casa*, *La nit de la rosa* i *Il·lusions d'un soldat*; la segona vetllada, en festes de la Magdalena, quan l'Agrupació Artística Teatral oferí tres peces breus. Les temporades amb Diego Perona d'empresari i director teatral les actuacions de les agrupacions locals foren més nombroses, mostrava així una sensi-

8. Declaracions de Pepe Abril, *el gallo* i Fermín Andreu en una entrevista realitzada l'abril de 1997. Tots dos formaren part de les dues agrupacions perquè el que els agradava per damunt de tot era «fer teatre».

bilitat major per aquestes funcions que ell coneixia tan bé, per tant els festivals a benefici, ja fóra per la mutualitat d'obreres infermeres de Castelló o la funció de gala en honor dels aviadors amb motiu de la seua estada a la ciutat, s'hi multiplicaren.

A Vila-real un munt de casinos, recintes i centres de diverses filiacions oferien espais de sociabilitat als ciutadans com el Casino Republicà, el Casino Antic, el Gran Casino, el Casino dels Carlistes o Cercle Legitimista, el Sindicat d'Exportadors, el Casino dels Llauradors, el Casino dels Sindicat Catòlic, el centre dels Lluïsos, el de la Societat Musical, el Saló d'Els XIII i el Saló Ferreres crearen un gran ambient de diversió a la ciutat. A més de dues sales de cinema: Saló Tàrrega i Saló Els XIII.

Pel que fa a les representacions teatrals dels grups locals, tenim constància de diverses vetlades al Saló d'Els XIII i al Ferreres, on actuà entre d'altres el Quadre Local *Cascarrabias* amb diversos joguets: *Un meche sense carrera* i *Els quatre seros* interpretats pel srs. López, Notari, Ferrer, Safont, Beltrán, Cerisuelo, Copoví i Manrique i la xiqueta Carmencita Arrufat, mentre que l'Agrupació Coral Els XIII continuà amb les interpretacions de sarsueles i sainets⁹.

Amb motiu de la festa de Sant Pasqual de l'any 1933 escenificaren *Els miracles de sant Pascual*, quadres teatrals amb música de Vicente Beltrán i al Nadal del mateix any *Pastorets i pastoretas* de l'escriptora local Angelina Abad. Alguns dels sainets que interpretaren foren escrits pels mateixos actors com és el cas de *Milagritos* amb música de Vicente Beltrán, *Prou de cola*, *Ahí va eixa bomba* i *De ahon ve l'aire Carmeleta?* de Manolo Fenollosa; *En cinc gotes ni há prou*, *O hi a ensayo o no hian festes*, revista musical de José Mª Campos i *Dos caramboles*, sainet que el grup manté en el repertori, *Tots a estirar de la manta*, sarsuela i «muchas otras que no recuerdo el título y que se perdieron en la guerra» (Beltrán: 1984, 55).

A Borriana el Teatro Casares, el Teatro Oberón i el Cine Requena compartien les programacions de cinema i teatre d'aficionats amb agrupacions de Castelló i La Vall d'Uixó i actuacions d'alguna companyia professional. També a Les Alqueries, el Teatro Ideal programava les agrupacions dramàtiques de La Vall d'Uixó com la dirigida per Carlos Fuertes que actuà el 13 de març de 1936 o l'Elenco, un grup «de jóvenes con fibra de artistas» que representà *El castell malahit*, *Una limosna por Dios* i *Dos pardalets, una aguileta* amb el joves F. Marco, Manuel Segarra, Pablo Saera, Vicentito Agut, Isabel Martínez, Trini Bernad i Antonino «el butaquet». El Teatro Serra i el Moderno a Almassora, el Benavente a Cabanes amb actuacions de joves locals i agrupacions de Castelló i Vila-real. Al nord, a Vinaròs i a Benicarló, els joves de *La Troya* mostraven l'afició teatral dels pobles de les comarques castellonenques dels anys trenta.

La Troya (1934-36) sorgí al si d'una penya vinculada al Partit Republicà Radical Socialista de la ciutat dirigida per *doña* Milagros. Benicarló amb *La Troya* comptava amb temporada teatral completa. Al repertori predominaven els sainets de format més ortodox i les novetats més arriscades que s'estrenaven a València, i que s'hi representaven al poc d'haver estat publicades i estrenades a la capital¹⁰.

Quant als autors, sens dubte fou Vicent Brevà el més representat en este període.

Vicent Brevà havia nascut a Castelló el 1891, de família humil, son pare es dedicava al comerç tèxtil i Vicent realitzava comptabilitats a domicili, però realment allò que estimava era l'escriptura teatral. Fins a 25 peces en valencià i 7 en castellà, comèdies, joguets i monòlegs en són testimoni de la seua prolífica obra: *Il·lusions d'un soldat*, monòleg en vers, publicat el 1916 i representat el 1921;

9. L'Agrupació Coral Els XIII es fundà l'any 1915 i ha estat interpretant sainets, betlems, comèdies i sarsueles des de la seua fundació fins a l'actualitat.

10. Vegeu l'article de Joan GREGORI «De teatre a Benicarló» (1999, 53) i AGUT CLAUSELL (2005, 85).

Tots estem per la perra (1919); *Pau en casa*, estrenat el 1925; *Si manaren les dones* (1929), *Consells del mestre* (1931); *Anem a la Magdalena* (1930), publicada el 1931 i representada al Teatre Principal el 1932 i un munt de peces inèdites.

Excepte *Il·lusions d'un soldat* que tracta el tema de la injustícia de les guerres i el patiment que se'n deriva a les mares dels joves soldats en ser ferits o morts, la resta de peces són comèdies i joguets còmics, alguns de caràcter local festiu com l'aplaudida *Anem a la Magdalena*.

Pel que fa als actors, cal esmentar Carmencita Sàbat (1904-2000) que començà la seua carrera artística amb l'agrupació teatral Linares Rivas. Els primers papers de dama jove captivaren la crítica i el públic. La temporada 1924-25 fou una de les més prolífiques de la jove amb Diego Perona, tot interpretant *Cobardías*, *La mujer desnuda*, *El nido*, *El conflicto de Mercedes* i un munt d'obres més. Es professionalitzà per anar de gira amb la companyia Bové-Torner, també actuà amb la de Gabi Ubilla (1939-40) i Luisita Rodrigo (1940-43)¹¹.

Esmentarem Francesc Almela i Vives (Vinaròs 1901- València 1967) qui, malgrat haver desenvolupat tota la seua tasca d'investigació i literària a València, mai no oblidà el seu Vinaròs nadiu. Cal recordar algunes peces teatrals com *Lenin: escenes de la revolució*, on figura en les primeres representacions com a coautor amb José Bolea, per després constar com a únic autor l'esmentat Bolea. Sembla que Almela no fou autor, només corrector del text¹².

D'altres obres que es representen en l'època són: *La muller enganya al marit*, estrenada el 20 d'abril de 1934 al Saló Novedades de València per la companyia de Vicente Broseta i publicada per l'Editorial Arte y Letras de València. Es tracta d'una comèdia en què la gelosia i els enganys d'una parella en són el tema principal. *L'Antigor* (1931) presenta dues protagonistes amb una personalitat notòria i una certa modernitat respecte a la resta del teatre de l'època. La decisió de la protagonista, Carmen, d'abandonar el marit en assabentar-se de la seua infidelitat i marxar a la gran ciutat amb una filla petita, mentre que Raquel, dona enganyada, ha d'enfrontar-se sola amb una filla i pagar les conseqüències d'un amor no correspost, totes dues anunciaven la nova dona independent i lliure. Malgrat aquests plantejaments, el personatge de Carmen canvia envers un final conservador. A *La rosa de oro* (1934), comèdia inèdita, mostra l'assetjament per part de *don Juan* a les joves aprenentes de la seua botiga, Maria Teresa, però, amb l'ajuda d'un amic, aconseguirà desemmascarar les malifetes de *don Juan*. *La rondalla de l'estudiant* (1934) és una peça de caràcter poètic amb un tractament de la tipologia femenina rica i paral·lela a la figura de la dona de la Segona República.

Dos autors castellonencs que estrenen són Paco Marín l'obra *Pascualo Cabra* i Joaquín Martínez, *Lo que enseña la vida*; no tenim més notícies d'obres d'aquests autors que les representaren en dues vetlades, al Fantasio i al Principal i els actors-autors de l'agrupació Els XIII de Vila-real, dels quals ens han quedat els sainets *Dos caramboles* d'Enrique Ramon Perdiguier i *Ahí va eixa bomba!*.

11. L'entrada de Carmencita Sàbat al món professional es degué a la substitució d'una actriu que emmalaltí durant la seua estada a Castelló. Tothom la recomanà i així féu el seu debut en la companyia esmentada Bové-Torner on conegué l'actor Juan Sánchez de qui s'enamorà. Quan la companyia hagué de continuar la gira amb Carmencita com a actriu de plantilla, la família li negà el permís a l'actriu si no formalitzava la seua relació amb Juan Sánchez; es casaren abans d'eixir de Castelló, era l'any 1927. Informació proporcionada pel fill de l'actriu Juan Sánchez Sàbat, també actor amateur del grup TOAR les dècades dels cinquanta i seixanta.

12. Declaracions del Sr. Agustí Delgado estudiós i recopilador de l'obra d'Almela i Vives.

2.- La Guerra Civil (1936-1938)

L'estiu de 1936 es presentava tranquil a la capital de la Plana, a través dels diaris la moda dels balnearis arribava també a Castelló. S'anunciaven els de l'Hotel del Prat a Lluçena, l'Hotel Fuente En-Segures a Benassal i la Fonda de L'Avellà que oferien tot tipus d'aigües: diurètiques, depuratives, bicarbonatades o càlciques respectivament, i el balnerari valencià de Fuente Podrida a Requena.

La premsa es feia ressò dels esdeveniments polítics de la capital en un apartat cada dia més extens a la pàgina segona del diari *Heraldo de Castellón*: la mort de Calvo Sotelo, els consells de ministres i la resta d'esdeveniments s'alternaven amb algun article en valencià de Martí de Riquer i els poemes d'Enric Soler i Godes als diaris.

El 18 de juliol, les notícies sobre les entrevistes dutes a terme per membres del Front Popular amb el president Casares Quiroga, la lleialtat dels governadors a la República amb telegrams d'adhesió i tranquil·litat ocuparen les primeres planes de la premsa local. Des de Castelló s'enviaren aquestes paraules:

Al felicitarle personalmente cúmplenos anunciarle que la tranquilidad en toda la provincia es absoluta. El pueblo, las autoridades y fuerzas de la Guardia Civil, carabineros y asalto, confraternizan en la defensa del Régimen en la adhesión incondicional al Gobierno. Viva la República, Viva el Frente Popular [signaven Gómez Hidalgo i Sapiña] (*H C*, 20/07/1936).

Castelló, doncs, es mantigué fidel al govern de la República, per tant el dia 20 de juliol no es dugué a terme la vaga general convocada. Un incident a La Puebla de Valverde ocasionà la repressió d'individus compromesos o simpatitzants amb la insurrecció militar (Blasco: 1986, 16).

Un dels actes que cridà més l'atenció fou la destrucció dels registres de propietat per la CNT-FAI, la Columna de Ferro i el grup de los Inseparables; aquest fet, però, fou justificat a la premsa. Començaren les sindicalitzacions, les denúncies, les detencions, les incautacions i les municipalitzacions.

Segons les investigacions de Manuel Vicent Balaguer (2006) les col·lectivitzacions es dugueren a terme en les poblacions més importants, cal esmentar els casos de Borriana i d'Almassora, «la pequeña Rusia». Els militants de la CNT, 25% i de la FAI intentaren introduir una mena d'organització social i econòmica propera al comunisme libertari per intentar resoldre els problemes econòmics de la població (Balaguer: 2006, 235-299).

A la ciutat arribaren importants contingents de milicians procedents de Catalunya i amb la constitució de milícies popular voluntàries amb destinació als fronts de Teruel, la ciutat canvià d'aspecte.

L'*Instituto Nacional de Segunda Enseñanza*, el punt de referència cultural de la ciutat, rebé l'inici de la contesa amb el curs acabat, el següent però, no començarà fins a l'1 de febrer de 1937. Malgrat la data, es realitzaren un munt de pràctiques de laboratori, eixides al camp, excursions i la representació de *Nuestra Natacha* d'Alejandro Casona.

El centre canvià el nom pel de Juan Marco, en record de l'estudiant castellanenc mort al front de Teruel. Fou nomenat Director-Comissari el catedràtic Vicent Sos Baynat.

L'estiu de 1937, a proposta del Ministeri d'Instrucció Pública de 29/06/37 es disposà la realització d'un curset de cultura general per a obrers majors de 14 anys, del 21 de juliol al 21 de setembre, tot acomplint els programes educatius republicans.

Cal esmentar en aquesta etapa els catedràtics i professors: José Sanz de Bremond Aparici, Emilio Aliaga Romagosa (autor teatral), Francisco Cantó, César Marín Casanovas, Salvador Guinot i Bernat Artola (escriptors) i el geòleg Vicent Sos Baynat.

El 17 de maig, davant la proximitat dels exèrcits franquistes es rebé l'ordre d'evacuació a l'institut Lluís Vives de València, l'evacuació es durà a terme en acabar els exàmens finals i complimentar les actes (Mezquita Broch: 1994, 189). La Societat Castellonenca de Cultura interrompé la seua activitat cultural.

Castelló es convertí en una ciutat de descans i esbargiment per a molts soldats que lluitaven als fronts de Madrid i Teruel, era necessària l'organització d'espectacles per tal de distraure els milicians els temps de descans. Si la ciutat era anomenada *Cinelandia* en l'època anterior, durant estos anys s'inauguraren dos cinemes més. La cartellera d'espectacles del cap de setmana ofería fins a set programacions cinematogràfiques, els cinemes ja citats i l'Actualidades i el Popular i dues de teatrals: el Teatre Municipal i la Unió Musical, després s'afegí esporàdicament el Fantasio. L'escriptor català Pere Calders visità Castelló com a jove barceloní voluntari defensor dels ideals republicans i mostrà la ciutat tal com la veié:

És clar que Castelló és una reraguarda tan pacífica com les que ho puguin ésser més de la Península, i té bars, cinemes, un teatre municipal, noies boniques que animen els diumenges amb desfilades de carrer, i botigues on és possible trobar conserves de fruita, salses i condiments de luxe, i tot de coses que obliguen a pensar que la guerra no passarà mai per Castelló¹³.

La contesa durà fins el 13 de juny de 1938 amb l'entrada dels exèrcits sublevats amb el general Aranda al front.

El curs 1938-39 s'iniciarà de nou per als estudiants amb una altra trajectòria sota el règim franquista amb la depuració d'alguns dels professors esmentats.

S'incautaren diversos edificis emblemàtics de la ciutat, com el Casino Antic on s'instal·laren les oficines del Front Popular i l'església de la Trinitat es convertí en Palacio de la Música. El 28 d'agost s'inaugurà oficialment: Castelló tingué una seu per a concerts de música clàssica on tindrà programació estable la banda de música local.

Pel que fa al teatre, l'inici de la guerra durant l'estiu de 1936 es produí amb la temporada teatral acabada i amb les sales de Castelló tancades perquè la majoria de la gent estiuejava als masos, a les alqueries de la marjal i algunes famílies benestants a Benicàssim o als balnearis. Els espectacles de comèdies i sarsueles es duïen a terme com hem esmentat en el període anterior a la plaça de bous acondicionada com a teatre d'estiu.

Durant els dies següents a l'alçament militar, pràcticament només funcionaren de manera regular els cinemes i el Teatro de Verano. Alguns pobles del voltant de Castelló, com és el cas de Borriana, fins i tot arribaren a suspendre els concerts nocturns davant de les circumstàncies.

A partir d'agost, tot un seguit de festivals a la capital i als pobles ompliren els escenaris de tots els espais de lleure, es constituïren en una font important per aconseguir ajuda econòmica.

13. Aquest fragment pertany al llibre *Unitats de xoc* (1938, reed. 1983:87).

2.1 Programació del Teatre Municipal (setembre 1936- juliol 1938)

El 10 de setembre, la sessió del consell Municipal decidí que el Teatre Principal fos municipalitzat per a convertir-lo en teatre del poble tot canviant la denominació per la de Teatre Municipal:

Municipalización de servicios. De conformidad con una moción de la Alcaldía Presidencia, la comisión gestora del Excelentísimo Ayuntamiento acordó municipalizar los servicios del Teatro del Pueblo de esta capital y que la Comisión permanente de cultura, atienda a cuanto con el mismo se refiere.

El teatre per tant, no s'incautà, només es municipalitzaren els serveis, el control i la quantia econòmica dels quals es ratificà en l'acta de la sessió ordinària del 27 d'octubre¹⁴.

Control obrero para el Teatro Municipal. Se dió cuenta de un escrito del Presidente del Comité Ejecutivo de Espectáculos de Castellón y provincia, solicitando se conceda a dicho comité el control obrero en cuantos espectáculos y funciones se representen en el hoy Teatro Municipal; y del oficio de contestación de la Alcaldía, accediendo a lo interesado, sin perjuicio de la resolución que en su día pueda adoptar el Ayuntamiento; la Corporación municipal acordó quedar enterada con satisfacción de la solicitud adoptada por la Alcaldía, concediendo, en consecuencia el control obrero que se solicita.

L'organització teatral de la ciutat canvià després de la reunió extraordinària convocada al Centre Obrer. Sota la direcció de les dues grans sindicals s'hi formaren el Sindicat d'Espectacle Públics, adscrit a la FEIEP (Federació Espanyola d'Indústria i Espectacle Públics), la CNT que coordinarà la secció de bous i l'UGT la secció de teatre i cinema.

A més, en la reunió, la comissió encarregada del sindicat abordà les possibilitats d'organització, distribució i calendari de les representacions de les companyies professionals, ja que la majoria de les que actuaven a Castelló procedien de València (Teatre Ruzafa, Teatre Apolo), bé perquè estaven de pas cap a Barcelona, o bé perquè no havien estrenat la temporada al seu teatre habitual.

També s'acordaren els horaris, els sous dels treballadors, el nomenament d'una comissió formada per Joaquim Sebastià, Ramon Benages i Francisco Felip, comissió que tenia la missió d'organitzar les funcions benèfiques i els festivals en els teatres de la capital a benefici de les milícies antifeixistes. La societat esmentada contribuí amb una donació de 500 pessetes i obrí una subscripció entre els socis com a base dels festivals.

En l'acta del dia 10 de novembre es nomenà conserge-guardià del teatre José Vilar Archilés amb el sou de 10 pessetes diàries¹⁵.

En les actes dels dies següents es fa constar un ofici del comitè d'Espectacles Públics de Castelló mitjançant el qual ofereix a la corporació municipal el lloguer de la gestió del Teatre Municipal per la quantitat de 6000 pessetes anuals, a pagar semestralment per l'explotació de la indústria dels espectacles; la comissió gestora passà a estudi la proposta a la comissió d'hisenda. Dies després, l'1 de desembre, s'aprovà la quantitat de 7000 pessetes anuals pagades semestralment.

14. Actes sessions ordinàries del Consell Municipal, Arxiu Històric Municipal de Castelló.

15. José Vilar Archilés establí la seua vivenda al Principal on nasqué la seua filla Fina Vilar, actriu en agrupacions locals des de ben menuda fins als anys seixanta. Son pare i els veïns de la zona construïren un refugi per acollir els espectadors i el veïnat en cas d'un bombardeig inesperat. Declaracions de Fina Vilar, juliol 2006.

És significatiu l'article de Murviedro sobre els nous repertoris que omplien les sales a Madrid on s'havia desplaçat:

En las carteleras de los teatros se ha hecho también la revolución. Ni Muñoz Seca, ni J.L. de Tena, ni los Quintero, ni Benavente. Ahora Galdós, Casona, Balbontín, sobre títulos recios: *Cassandra, Nuestra Natacha, El cuartel de la montaña...* Y en todos los prosencios, un actor, una actriz, los labios temblorosos, el ademán crispado, desgranán los romances de F. García Loca, el insigne, a quien los bárbaros fascistas han hecho inmortal. (HC, 22/11/ 1936).

També els escenaris de Castelló canviaven de repertori. Així les coses, la temporada 1936-37 s'inaugurà oficialment el 30 de setembre amb la companyia proletària que interpretà *Temple y rebeldía* d'Ordaz i al dia següent *Juan José* de Joaquín Dicenta, aquesta segona amb menor assistència de públic. La crítica de *Temple y rebeldía* lloava l'obra i la interpretació, continuà la programació amb la companyia Martí- Pierrà i *Nuestra Natacha, comedia revolucionaria*, obra i companyia que havien clos la temporada anterior.

Fotografia de la representació de *Nuestra Natacha* amb Carmencita Sàbat.

Una escena de la representació de *Nuestra Natacha*, amb Paco Pierrá, Amparito Martí i Carmencita Sàbat. (Fotografia cedida per la família Sánchez Sàbat).

A banda del canvi de nom del coliseu s'hi observa en els programes de mà que la col·lectivització havia arribat als treballadors de la impremta que ara és el Taller colectivo S.T. de Castellón.

El segon espectacle, 14 d'octubre, fou la vetlada teatral organitzada per la FUE amb el col·lectiu universitari *El Búho* i les obres *Los dos habladores* de Cervantes; *Ligazón* de Valle-Inclán; *Recital de poesías revolucionarias*; *El duende*, *El bazar de la Providencia*, farsa revolucionaria de Rafael Alberti, vetlada de la qual adjuntem el programa. La crònica apuntava:

De excelente puede calificarse la función organizada por la FUE de Castellón en colaboración con el Teatro Universitario El Búho de la FUE de Valencia. La entrada fue magnífica daba la impresión que estábamos ante una agrupación de artistas profesionales [...] dándose fin con la Internacional cantada por todos los presentes, interpretándose como despedida el Himno Nacional (HC, 15 /10/1936).

Programa de El Búho

Programa d'El Búho (Arxiu del Teatre Principal de Castelló)

La programació continuà amb la visita de la companyia del Teatro Eslava de València durant tres dies, després de la qual actuà una companyia de sarsuela.

I de nou la companyia Martí-Pierrà interpretà a final de mes *Dueña y Señora que ve avalada per «300 representaciones en Madrid»*. Repeteixen *Nuestra Natacha*. És la primera vegada en els últims anys que no es programa *Don Juan Tenorio*.

Pepe Alba més l'orquestra local Orpheo aconseguiren «buena entrada, el patio de butacas lleno» en la interpretació de «la obra revolucionaria de plena actualidad *Els fills del poble*. Finalitzarà la velada amb la interpretació de la Internacional por toda la compañía» (HC, 9/11/36).

El teatre espectacular, que tan d'èxit havia obtingut en representacions anteriors, tornà amb el repertori de la temporada i s'hi programà la companyia d'Enrique Rambal en dues ocasions. En la primera posà en escena *La Pasionaria* de Leopoldo Cano, *El jorobado* de Paul Feval i *El Cristo Moderno* de l'autor local José Fola Igúrbide. El crític es feu ressò i comentà: «Dado el carácter de esas obras saturadas de ambiente revolucionario que encajan maravillosamente en los momentos que vivimos no dudamos del éxito», el dia següent afegia sobre les representacions: «todos los personajes de *La Pasionaria* magníficamente interpretados, *El jorobado* ofreció una representación soberbia» (HC, 3 /12/36). Pel que fa a *El Cristo Moderno* els elogis no es feren esperar «la intensidad dramática fue en aumento impresionando hondamente al público que vibró de emoción prendido su interés en el desliz de la obra [...] la interpretación fue magnífica, el conjunto irreprochable» (HC, 4/12/36).

La companyia continuà el seu repertori amb *El jorobado o el caballero Enrique de Lagardere*, *El conde de Montecristo* i *El médico de las locas* i visitaren de nou el Teatre Principal el març tot interpretant: *Carlos II el Hechizado* de Gil de Zárate, *La cabaña del Tío Tom* i *El carnet del diablo*.

El médico de las locas meravellà als espectadors «con el magnífico efecto escénico de un trasatlántico en alta mar, azotado por la tormenta» (HC, 14/12/36).

De l'espectacularitat a les peces revolucionàries com *Mañana estalla la guerra* de J. Gómez Gorkin i *Temple de dona* que alternaren amb la sarsuela, Estrellita Castro i una cantant flamenca.

Les primeres dies de 1937 s'anunciaven en les cartelleres d'espectacles sis cinemes més el Teatre Municipal i els dissabtes també el teatre Fantasio. La ciutat necessitava evasió per oblidar per unes hores el que estava vivint, els temps com dirà el cronista, tot seguit, havien canviat.

A finals de gener la *Compañía de comedias* de Luisita Rodrigo representà *Marianela* de Pérez Galdós que havia estat interpretada amb èxit feia unes dècades, la crítica però la troba ara desfasada «[...] Sentíamos como si el momento histórico que vivimos hubiera sufrido un retroceso, un cambio hacia tiempos pasados que no deben volver jamás» comentari sobre les obres de la companyia, pel que fa a *Marianela* «estas insinuaciones que hace quince o veinte años sonaban como un grito de rebeldía o una manifestación revolucionaria, son ahora voces apagadas en el inmenso clamor popular y un débil movimiento en el acelerado avance social». Recordem que el 1917 Benito Pérez Galdós havia assistit a la representació de l'obra al mateix teatre amb notable èxit.

Per al 3, 4 i 5 de febrer s'anunciava una companyia procedent de Barcelona «por tener que embarcar a América del Sur no podrá actuar más de tres días con función de tarde y noche» interpretarien *Bodas de Sangre* de García Lorca. La companyia però no arribà a Castelló, una nota de premsa molt breu indicava «la compañía anunciada para interpretar *Bodas de sangre* no podrá actuar» (HC, 3/02/37). Es retornà l'import de les entrades a tots aquells que les havien adquirides.

El dia següent, un article signat per Juan Luis Arbizu lloava la figura de Lorca com a poeta i dramaturg, la seua personalitat i la seua ètica, recordava les seues obres i demanava que se li retera un homenatge «sencillo e íntimo» i esperava també que li donaren el seu nom a un carrer i que els artistes aficionats locals representaren *Yerma* en l'esmentat homenatge (HC, 4/02/37).

Enrique Rambal, per la seua banda, oferí als entusiastes i meravellats espectadors castellonencs *Los mohicanos de París o Secreto Mortal* d'A. Dumas, que el crític ressenyà com «anacronismos, deficiencias escénicas en decorado y atrezzo», no així *El tren de la muerte*, per a la qual té elogis del tipus «así vimos en los reducidos límites del palco escénico el paso de un expreso y el naufragio –¡nada menos!– de un buque» (HC, 17/02/37).

A finals de març s'hi programà la companyia de comèdies revolucionàries del Teatre Maravilla de Madrid d'E. Portes amb *Nicolás*, en un acte i *El Frente de Extremadura* de J. A. Balbontín.

Els festivals amb obres més compromeses amb la realitat social i política que hom vivia continuaven a benefici des refugiats de Madrid a càrrec de la Federació Nacional de pioneros de la región de Levante, una altra vetlada teatral a benefici de la Semana de Júbilo infantil organitzada per l'Ateneo Racionalista amb la cooperació de la Sociedad de espectáculos UGT amb *Mañana estalla la guerra* i *Temple de dona* de Gayano Lluch. Fins a set companyies de varietés i comèdies frívols alternaren les actuacions amb obres de compromís, així fins acabar-se la temporada.

Les companyies professionals es trasladaven d'una ciutat a l'altra per tal d'actuar com és el cas de la companyia Martí-Pierrà molt estimada a Castelló, que amb motiu de celebrar-se un Congrés al Teatre Eslava de València, es trasladaren a la capital de la Plana per representar-hi dilluns 31 de maig de 1937.

No tots els espectacles anunciats com «de varietats» deixaven a banda el component polític com és el cas de la companyia de Lola Cabello, en la qual Manolo Gómez recitava poemes de García Lorca, Machado i Alberti. Precisament durant la funció del 3 de maig es comunicà als espectadors la mort del exgeneral Mola, notícia que acolliren amb una ovació i es cantà *La Internacional* (HC, 4/05/1937).

El 13 de juny de 1938, amb l'arribada de les tropes franquistes, el Teatre Municipal tornà als seus propietaris que el llogaren a Lluís Prades que es féu càrrec de la programació de la temporada 1938-39. Els programes de mà i cartells reprenen l'antiga denominació: Teatre Principal. A més del nom s'hi observà el subtítol de III año de la Victoria i al final del programa la consigna: *Franco, Franco Franco!*, els colors de la bandera del nou règim completaran els referents dels nous temps; no canviaran però tots els espectacles ni les companyies. Pepe Romero havia tancat la temporada anterior el 5 de juny de

1938 amb un programa de varietats acompanyat de l'orquestra local Orpheo, i els cantants també locals Joaquín Bernat i Rosita Monfort, monísima estrella, en un Festival «organizado por solidaridad Internacional Antifascista y a beneficio Pro-huérfanos de Obreros y víctimas del fascismo». El 14 d'agost, al Teatre Principal, el mateix Pepe Romero acompanyat de Raquel Rodrigo i Lolita Benavente eren presentats com «el maravilloso conjunto artístico. El mejor que recorre la España de Franco lleno de originalidad, españolismo y arte depurado»¹⁶.

Programa amb bandera després de l'arribada de les tropes franquistes.

Programa d'una de les primeres representacions sota el règim franquista (Col·lecció Rosita Montfort)

2.2 Programació, producció i autoria local

Les dues agrupacions esmentades durant la Segona República continuen representant, la dirigida per Vicente Viciach i la de Pepe Forcada. A partir de l'agost de 1936, els actors aficionats de la ciutat, tenint en compte els esdeveniments que s'estaven produint, s'associaren per formar l'Agrupació Local d'Artistes Teatrals. Aquesta agrupació estava formada pels membres dels grups citats que s'organitzaren per encetar la programació de funcions a benefici dels milicians, els hospitals, el Komsomol i en algunes representacions canviaren el repertori per obres més adients amb el context que hom vivia.

Els festivals benèfics, a més, es convertiren en actes d'exaltació patriòtica i política, a més del contingut de les peces, per la interpretació de *La Internacional* que els primers mesos era quasi el final obligat, tant en les funcions del Municipal, com hem esmentat, com de les altres sales.

El Teatre Principal tancava la temporada a finals de juny i la plaça de bous oferia una programació alternativa amb la denominació de Teatro de Verano. L'estiu del 1936 s'estava representant el repertori de comèdia valenciana de la companyia de Vicente Viciach i Joaquina Gas *Un belmonte de sotana*, *Lo que fan fer les dones*, *Foc entre brases* i l'orquestra Orpheo uns dies abans de proclamar-se oficialment la guerra.

A partir del dia 5 d'agost començaren les actuacions a benefici de les milícies antifeixistes. El dia 13 s'hi programà un altre festival a benefici dels orfes de les milícies del Front Popular, a la sala de

16. Fragment del text de programa de mà. El nom de Franco apareix escrit amb uns caràcters tipogràfics molt més grans i en negreta. Arxiu Armando Alegre.

ball Skáting, al carrer de Lluís Vives amb l'orquestra local Zimbal Jazz, a la plaça de bous, al cinema Goya, al gimnàs Sang-Chili, al trinquet, vetlades de boxa, totes a benefici dels hospitals de sang. El 12 d'agost s'anunciaven més festivals a la plaça de bous, al Club Nàutic i al Teatre Principal¹⁷.

El Fantasio ofería representacions les nits del dissabte *Mañana estalla la huelga* per la cia. Gasch-Forcada i l'1 se setembre, la companyia Forcada al complet interpretava *La guerra estalla mañana!* de Julián G. Gorkin, un drama polític amb Joaquina Gas, Lidón Forcada, José Forcada, Vicente Samit, M. Gozalbo, P. Pilar, S. Peris, A. Calatayud, S. Albiol, J. Rochera més l'orquestrina Zimbal Jazz, el tenor Joaquín Bernat interpretà alguns fragments de sarsuela acompanyat al piano per Pepito Vayà i també obria les portes a festivals benèfics amb la companyia Gasch-Forcada i *Mañana estalla la huelga* i també la Unió Musical amb la que dirigeix el grup de Vicente Viciach i *Encara estem a temps!* (24/08/1936). Un altre festival comptà amb les actuacions de l'Agrupació de Professors de Música dirigida per Ramon Garcés, i de la Rondalla Tàrrega, la intervenció dels pallassos Prax, Barrera i Santamarta i dues peces teatrals, el joguet còmico-líric *Los Campesinos* i la comèdies en un acte *Encara estem a temps* de Josep Castanyer, interpretada per Vicent Viciach, Lola Conesa, Dolors Masip, Consol Ramos, Arrufat, Ferris i Roca «que dieron gran realce y recogieron muchos aplausos» (HC, 7/11/1936).

Al cine la Marina del Grau, s'hi organitzà una funció de teatre a benefici de les milícies antifeixistes per la Sociedad de Espectáculos públicos de Castellón per un quadre d'aficionats del Grau que interpretaren: *Fieras mansas* d'A. Virosque i *La millonaria* d'E. Fintz.

Una altra agrupació amb joves cantants dirigits per José Santamarta i Eduardo Bosch debutaven al Teatre Principal amb *Katiuska* (28/11/36) i dies després amb *Los Claveles*. Eren joves promeses que actuaran fins als anys cinquanta en La Peña Teatral: Manuel Moragrega, barítono, i José Breva, tenor, Lolita Conesa, Ricardo Alegre, José Felip i Vicente Viciach.

L'Agrupación Local de Artistas Teatrales continuà interpretant al Municipal *El tonto del panerot* de Roig i Civera «con un lleno rebosante» i l'orquestra Orpheo interpretà *La joven guardia* «que los espectadores seguían cantando a coro» i després *El tonto del panerot* amb Julia Gonzalez, Lolita Conesa, Vicente Viciach, José Felip, José Santamarta, Manuel Arrufat i Joaquín Martí. En finalitzar cantaren La Internacional «puño en alto» (28/11/36).

També els alumnes de l'institut a benefici de Socorro Rojo Internacional interpretaren *Nuestra Natacha* amb una actuació «digna del más caluroso aplauso» no sols per la interpretació, també perquè es produí un bombardeig durant la representació (HC 14/12/36). Eren joves del quadre artístic de la FUE Juan Marco interpretant *Nuestra Natacha*, entremesos de Cervantes i Lope de Vega. Tot seguint els passos de La Barraca, el TEU de Catalunya, El Búho i La Farándula de Segovia, els joves pretenen aconseguir un teatre de masses.

El saló Fantasio inaugurà la temporada amb programació tots els dissabtes a la nit, com era habitual, dels sainets ja coneguts interpretats per l'Agrupació Local amb *Deixa'm la dona Pepet!*, *Caballer, vixca la vida*, *Per saber la veritat*, *Visites del atre mon*, *Mort en vida*, *Cels de novensá*, *La festa de la fornera*, *Nelo Bacora* i *Katiuska, la mujer rusa* (28/11/36) i *Los Gavilanes* (2/03/37; 13/09/1937), entre d'altres actuacions al Teatre Municipal.

Las Brigadas de Choque formades i organitzades per alumnes de l'Escola de Magisteri de Castelló, dugueren el repertori que prepararen als pobles més allunyats de Castelló com Xodos, Villamalur;

17. Ricard BLASCO (1986, 159) diu textualment que «a Castelló no es produí, com en altres ciutats esmentades, un esclat de festivals pro milícies que desfermassen l'actuació de les colles d'aficionats, ni en la llengua pròpia ni en la castellana». No estem totalment d'acord en aquesta afirmació perquè s'hi programaren a partir del mes d'agost tot un seguit de festivals de tot tipus i en tots els locals de lleure i esportius. El Teatre Principal no tenia programació perquè havia finalitzat la temporada, com tots els anys, a finals de juny i l'únic lloc on es representava teatre durant l'estiu era al teatre d'estiu de la plaça de bous.

aquesta missió que tenia com a model las Misiones Pedagógicas o La Barraca hagué d'interrompre la seua activitat el 1937 a causa de les dificultats en les comunicacions amb els pobles de l'interior de Castelló.

«Los estudiantes de Castellón atentos a la guerra programan diferentes festivales teatrales», aquest era el títol d'un article periodístic en què lloava l'intent de l'estudiantat «justo es consignar que también las producciones teatrales de guerra, aleccionadores a propósito que los muchachos de la FUE han montado con todo cariño, prestan un gran servicio a la causa popular». Així els estudiants de l'institut representaren a Vila-real *El paso de las aceitunas*, *El hombrecito*, *La cola* i *Los sufridos* interpretades per: Julia Beltrán, Clara Díaz, Rosario Escriche, Amelia Sàbat, Pepita Perona, Rosario Gallart, Joaquín Adsuara, José Martínez, Antonio Grande, José Bartual, Antonio Zazo i Francisco Salvador. La vetlada es completava amb les recitacions de Dolores Biosca, Angel Navarro i d'altres joves dirigits per Vicente Escura (HC, 9/03/1937).

Els grups Cultura y Libertad i Salud y Cultura foren dues agrupacions que es fundaren per representar teatre revolucionari però no acompliren totalment les expectatives creades perquè només posaren en escena dues o tres obres.

Programa de *Katiuska*

Programa de la representació de la sarsuela *Katiuska* per joves castellonencs, (Arxiu del teatre Principal de Castelló)

Pel que fa a les poblacions del voltant, Vila-real comptava amb el Saló d'Els XIII i el Saló Tàrrega.

El 17 d'agost, el comitè antifeixista local comunicava al president de l'Agrupació Coral Els XIII, Santiago Vicent, la decisió de requisar el Saló Teatre en defensa i benefici de la cultura i de la pàtria. A partir d'aquest moment el recinte passà a nomenar-se Saló CNT, la sindical anarquista es féu càrrec de la direcció amb el propòsit d'orientar els beneficis cap a les necessitats derivades de la guerra i la revolució (Font: 2003, 45).

La societat teatral i musical Els XIII fundada el 1915, de caràcter conservador, quedava desarticulada per diverses raons, alguns socis marxaren a la guerra, d'altres desaparegueren o foren víctimes de la repressió inicial.

Vicent Beltrán serà nomenat director del teatre i la resta de treballadors mantindrà el seu lloc de treball (Beltrán: 1984, 57-59).

Segons Font (2003), la primera representació de la qual es té constància fou el 30 d'agost al Saló Tàrrega, una vetlada a benefici dels milicians que constava d'una pel·lícula espanyola *Las águilas*

frente al sol, dues actuacions de varietats locals: l'orquestra Los 6 i Jazz, el prestidigitador Ballester i un reportatge d'actualitat dirigit per Mateo Santos *Al movimiento revolucionario en Barcelona*.

Amb el nou quadre artístic organitzat sota la direcció de Vicent Beltrán i amb l'ajuda de Vicent Català Boix i Manuel Fenollosa s'iniciaren les representacions amb l'actuació de: Conxita Estornell, Maria Tellols, Consuelo Pons, Vicent Cantavella, José Fuster, Pasqual Miró Bonet, José Maria Sanahuja, Pasqual Bellmunt Rius, Pedro i Pepito Ortells als quals s'afegiren una sèrie de joves que indicà el comitè evacuats de Madrid i Màlaga que vivien a Vila-real. Els assajos es duïen a terme en l'antic saló dels Lluïsos que posseïa un petit escenari i les actuacions al Saló CNT. Sembla que representaren dues sarsueles, *Los de Aragón* i *Los Gavilanes*, *La Dolorosa* i un sàinet de Ramon Perdiguer, valencià afinat al poble *Tots a estirar de la manta*. Més endavant organitzaren una vetlada lírica amb la interpretació de romances de les sarsueles més conegudes: *La tabernera del puerto*, *Luisa Fernanda*, *Doña Francisquita*, *Katuska*, *La del manojo de rosas* i *La generala*. Sembla que aquestes vetlades foren un èxit econòmic i artístic (Font: 2003, 49).

La darrera funció organitzada sota el govern republicà es realitzà al Saló CNT la vesprada del diumenge 4 de març de 1938 amb el front de guerra prop de la província i va comptar amb la participació de les Brigades de Choque Culturals de la FUE de Castelló Fou una de les vetlades més significatives d'aquests anys amb la posada en escena del *Paso de las aceitunas* de Lope de Rueda, i tres peces que formaven part de l'anomenat Teatro de Guerra de Miguel Hernández: *El refugiado*, *La cola* i *Los sentados*, repertori que ja havien representat part del repertori el març de 1937 com hem ressenyat més amunt.

Programa del Saló CNT, abans Saló d'Els XIII de Vila-rel

Programa del Saló CNT, abans i després de la guerra, Saló Els XIII (Col·lecció Rosita Montfort)

El juny arribaren les tropes nacionals i a partir d'octubre s'hi realitzaren una sèrie d'actes sempre relacionats amb festivitats patriòtiques, el Pilar, o religioses, La Immaculada.

Pel Nadal de 1938 es recuperà la representació del Betlem que havia estat tradicional abans de la guerra pel grup Els XIII. Més endavant s'hi programaran varietats pel Teatro de Campaña de la Delegación Nacional de Frentes y Hospitales adscrit a Falange.

La Vall d'Uixó començà a finals d'octubre les funcions benèfiques a favor del Socorro Rojo Internacional, al teatre d'Esquerra Republicana amb dos sàinets molt coneguts: *La real gana* i *Colombaire*

de profit, completava la vetlada la *canzonetista* local Angelita Brotons i l'orquestra Pablo Iglesias que interpretà La Internacional amb un gran èxit (HC, 29/10/36). El mes següent *Hija y madre o el calvario de un padre* de Tamayo y Baus al mateix teatre a benefici de les milícies populars dirigides per Lucio Hernández i l'estrena de *Tragedias del obrero*, original del jove periodista Cristóbal Fas Puig.

A la representació a Betxí de *Los sin trabajo* de Pascual Cabrera, l'autor, alcalde de Vila-real es presentà durant la funció i fou convidat a pujar a l'escenari (HC, 23/09/36), aquesta obra s'interpretarà més endavant a La Vall i a Benicàssim.

Especial esment cal fer de les activitats culturals a les Villes de Benicàssim on s'instal·là un hospital que estigué actiu des de desembre de 1936 fins a l'abril de 1938¹⁸. A més de l'hospital, ubicat a l'actual Hotel Voramar amb el nom de «General Miaja» i a la villa Carles, l'actual Méndez Vigo, cal esmentar una casa de repòs i una llar d'orfes de guerra. Fins a 500 lits acolliren els ferits de les Brigades Internacionals de diversos fronts, sobretot de Madrid. S'hi realitzaren diverses activitats culturals, entre elles algunes representacions teatrals a l'habilitat Teatre Henri Barbusse¹⁹. Las Brigadas de Choque Cultural de Castelló hi realitzà diverses actuacions amb motiu de festes assenyalades, de l'aniversari de la proclamació de la Primera República, o de la victòria del Front Popular. S'hi organitzaven vetlades setmanalment que no es ressenyaven en la premsa excepte en casos excepcionals com la commemoració de l'11 i el 16 de febrer respectivament.

El hospital de sangre de las brigadas internacionales de Benicasim celebró ayer una brillante fiesta para conmemorar conjuntamente los aniversarios de nuestra 1 República y del impresionante triunfo del Frente Popular. Por la tarde en el Teatro Henri Barbusse tuvo lugar un acto político y artístico en el que intervinieron los comisarios políticos del Centro [...] La parte musical resultó sobremanera interesante. El coro infantil del Hogar de huérfanos interpretó canciones populares e himnos revolucionarios españoles e internacionales. Por la noche, el grupo Artístico Español representó la obra social *Los sin trabajo*, todos fueron aplaudidísimos. La fiesta termino en un baile. Esta fiesta mostró la fraternidad entre los brigadistas i los vecinos de Benicasim (HC, 17/02/1938).

Almassora, el Nadal de 1938 també recuperà el *Betlem* que se solia representar abans de la guerra, ara bé les còpies del final d'aquesta representació tenien molt de versets de circumstàncies, tenint en compte la nova situació política i l'avanç del front de les tropes franquistes. Heus-ne ací algunes:

Diz que Negrín se convierte
Y se hace clerical;
Pues ve cercana su muerte...
¡Y ha hecho mucho el animal!
A los rojos les da Franco,
De vez en cuando, su pan

18. L'hospital de Benicàssim sofrí molts canvis des que començà a funcionar el desembre de 1936. En principi fou un hospital quirúrgic per als ferits internacionals del front de Terol, després Casa de Convalescència, més tard de nou hospital quirúrgic amb motiu de l'ofensiva republicana de Quinto-Belchite, i el 1938 es convertia en hospital d'evacuació amb una capacitat de 1200 llits. Veg. CASANY: 2006, 499-546. Alejo Carpentier en l'obra *La consagración de la Primavera* (1978) narra la seua visita a Benicàssim i les vetlades literàries i musicals i els bombardejos. D'altres escriptors que visitaren l'hospital dels brigadistes foren el poeta Anglés Stephen Spender, Sylvia Townsend i l'esmentat anteriorment Pere Calders entre d'altres. La celebració del Segon Congrés Internacional d'Escriptors Antifeixistes a València, al juliol de 1937 propicià aquestes visites en alguns casos.

19. El professor Guillermo Casany ha estudiat el tema i ens comenta que no està clara la ubicació del teatre si estava en la villa Beutel o al garatge de l'hotel Voramar, en tots dos locals es realitzaven lectures de poemes i alguna obra teatral.

Y ahora les da un bocado...
 En el mapa catalán.
 En Berlín, Burgos y Roma
 Labran un eje irrompible;
 Y han sido los ingenieros
 Hitler, Franco y Mussolini.
 Cuando entremos en Valencia
 hemos de hacer una falla
 con los peleles marxistas
 que son de serrín y paja.
 Español al cien por cien
 es el pueblo valenciano
 laborioso, noble , fiel
 Y Franco, Franco, muy Franco.

Vinaròs es mobilitzà amb la realització de diverses funcions a benefici de les milícies republicanes (3 d'octubre de 1936) al Teatro Coliseum on el «Cuadro Artístico del Centro Instructivo Republicano» actuà amb gran èxit, representació que interpretà de nou dos dies després (HC, 5/X/1936), aquestes funcions seguiren programant-se durant tota la temporada. Un altre grup sorgí a l'institut de Benicarló de la iniciativa de la directora del centre doña Isabel García Barden, el grup representà *Nuestra Natacha* interpretada pels joves José María Fibla, Manuel Febrer, Sebastià Rambla, José Antonio Soriano i José Sancho. Els joves estudiants organitzaren una sèrie de funcions a benefici del Socorro Rojo seguint els passos d'altres companyies professionals i de les locals dels pobles dels voltants.

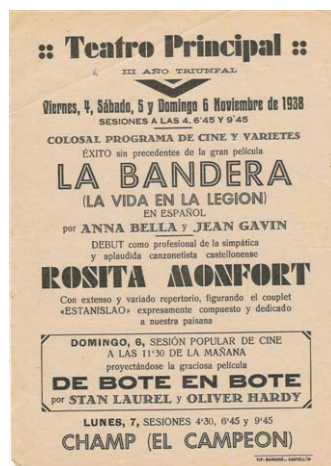
Si en l'època de la Segona República l'actriu local Carmencita Sàbat es professionalitzà, durant el període de la Guerra, cal esmentar el debut en un homenatge a Durruti d'una altra joveneta, Rosita Monfort (1920-2004), ballarina, actriu i cantant que actuà en totes les representacions que es dugueren a terme per les agrupacions locals. Rosita, autodidacta, cantava i actuava des dels dotze anys, la proximitat del domicili familiar al Teatre Principal li permeté actuar d'extra en tots aquells muntatges en què mancava «una dameta jove». Si el seu debut fou en una vetlada de caire patriòtic amb *La Internacional* inclosa, en entrar el general Aranda a Castelló, la presència de Rosita fou requerida a la villa de Benicàssim on pernoctava el general per actuar-hi²⁰.

20. Rosita Monfort, en les diverses converses mantingudes des de 1997 fins a la seua mort, comentava que ella només desitjava actuar no li importava per a qui i mostrava amb orgull el carnet d'artista professional.

Retrat de l'actriu i cantant professional Rosita Montfort (Col·lecció Rosita Montfort)

Programa fascista

Programa d'una actuació al Teatre Principal de Castelló amb intervenció de Rosita Montfort (Col·lecció Rosita Montfort)

Quant als autors, Pepe Forcada i Polo (Castelló 1907-1986) ja conegut com a actor i director encetà una obra teatral fecunda i representada fins a l'actualitat.

Segons testimoni de la seua filla Rosita, també actriu amb l'agrupació del seu pare als anys cinquanta i seixanta, la família adquirí un pati al carrer de Barrachina on adaptaren un espai com a escenari per poder assajar, era conegut com el teatre dels Forcada.

Esmentarem les peces: *Carn de capritxo* (1938), *s'ha partit la carabaça* (1936), *Vampiros en l'horta* (1936) i *Els calçoncillos de Roc* (1936). D'aquest últim joguet tenim notícies de l'estrena amb una nota manuscrita de l'autor en el text que hem tingut a l'abast «estrenada en plena guerra civil al Saló Fantasio, l'octubre de 1937», també fou representada al teatre de la Unió Musical el 12 de novembre de 1939. Escrigué nombrosos joguets còmics en què el malentès i l'equívoc formaven part de l'argument i la comicitat de la peça, així com comèdies i algun drama en castellà.

Mentre que Pasqual Cabrera fou l'únic autor que dugué a l'escenari la ideologia de la Segona República i la importància del proletariat en el drama social *Los sin trabajo* com hem vist representada en diversos pobles de les comarques de Castelló i sobretot a Vila-real, el poble de l'autor. La segona peça coneguda és *Pablito l'hospiciano* en la qual Pasqual Cabrera mostrava la vida de Pablo Iglesias perquè fóra coneguda pels militants socialistes.

A tall de cloenda

En primer lloc, cal dir que en aquest període que hem exposat el teatre professional alternà obres i companyies de qualitat amb varietats, revistes, sainets sarsueles i òperes (almenys tres o quatre cada temporada) fou però la temporada de 1935 la de més èxit si tenim en compte el programa en què s'hi presentà un repertori novedós i de qualitat amb peces que tardaran molts anys a representar-se de nou a la ciutat com és el cas de *Yerma* (1976), *Bodas de sangre* (Escola Municipal de Teatre, 2000) o Valle-Inclán per Espiral també als anys setanta.

En segon lloc, que la política cultural de la Segona República deixà l'empremta en grups de teatre de circumstàncies com Salut i Cultura, Cultura i Llibertat, Juan Marco o Las brigadas de Choque de l'alumnat de Magisteri. Aquestos grups, fruit de l'ambient que s'hi vivia, nasqueren amb més bona voluntat que repertori tot seguint els passos de La Barraca o de Misiones Pedagógicas.

En tercer lloc, les representacions benèfiques que es dugueren a terme als teatres de Castelló i dels pobles de les comarques, als locals de lleure de qualsevol tipus, amb la consigna de recaptar fons per ajudar als orfes, soldats, hospitals de sang, Komsomol, etcètera, no sempre programaren obres adients a l'objectiu de la representació, és a dir del teatre considerat revolucionari, tot i així les agrupacions locals de la capital, La Vall, Vila-real, Betxí, Cabanes, Benicarló i Vinaròs, intentaren adaptar algunes peces i les dues obres de Pascual Cabrera més conegudes d'acord amb el moment que hom estava vivint.

La triple funció que la revolució donava al teatre: recollir diners, arengar a la població de la rera-guarda i entretenir els soldats que descansaven de la guerra s'intentà acomplir a Castelló. Tot això comportà que, progressivament, s'optara per un teatre intranscendent i frívol i un rosari d'espectacles de varietats més sensuals que no artístics. No obstant això i com hem assenyalat, en les funcions de les anomenades «de varietats» no poques vegades algun dels cantants recitava poemes de García Lorca, Machado o Alberti que satisfieien els gustos dels espectadors en el moment que estaven vivint.

Cal esmentar que la nova direcció del Principal, Diego Perona al front, propicià que les butaques i llotges dels teatre, fins aquell moment en poder de la burgesia, foren ocupades per un públic diferent on s'hi barrejaven totes les classes socials i culturals que, a poc a poc, fou substituït per un elevat nombre de militars de permís.

La programació, com hem vist, alternà les obres de «teatre revolucionari» amb sainets, varietats i revistes, fins al punt que les obres compromeses en alguna temporada no foren més que alguns espectacles testimonials. Castelló, malgrat tot, acollí vetlades i muntatges de qualitat amb d'altres obres compromeses amb la realitat.

Podem afirmar que, malgrat tot, les temporades teatrals compreses entre 1931-1938 dugueren als escenaris de la ciutat i dels pobles més importants de les comarques castellonenques de nord a sud, unes temàtiques més punyents, uns actors i actrius professionals i amateurs més compromesos políticament, un canvi de tipologia d'espectadors, uns espectacles que, en molts casos, es convertiren, encara que l'obra no estara en consonància, en autèntics actes polítics.

Bibliografia

a) Arxius

- Arxiu Històric Municipal de Castelló
- Arxiu Històric Provincial de Castelló
- Arxiu Teatre Principal
- Col·lecció privada d'Armando Alegre
- Col·lecció privada de Rosita Monfort.

b) Publicacions periòdiques

- Heraldo de Castellón 1931, 1932, 1933, 1934, 1935, 1936, 1937, 1938.
Libertad 1931.
Mediterráneo 1938, 1939.

c) Fons manuscrites

- Actes de les sessions ordinàries i extraordinàries de l'Ajuntament de Castelló de 1936.

d) Obres sobre el període

- AGUT CLAUSELL, F. (2002): *Cent anys de teatre a Almassora*, València, Brosquil, p. 161.
 ____ (2005): *Teatre al Baix Maestrat*, Benicarló, Onada edicions, pp. 85-86.
 BELTRÁN, V. (1984): *Narraciones históricas de mi vida. Els XIII i Coral Polifónica "Francisco Tárrega"*, Vila-real, inèdita, pp. 57-59.
 BLASCO, R. (1986): *El teatre al País Valencià durant la Guerra Civil (1936-1939)*, Barcelona, Curial, Vol. II pp.15-23; 159-170.
 CARPENTIER, A. (1978): *La consagración de la primavera*, Barcelona, Plaza i Janés, (reed.1997) pp.121-180.
 FONT PITARCH, D. (2003): «Activitats escèniques a Vila-real durant la Guerra Civil (1936-1939)» dins *Font*, núm. 5, Vila-real, Ajuntament, pp. 27-43.
 GASCÓ SIDRO, A. (2000): *La Banda Municipal de Castelló, 1925-2000, Notas para su Historia*, Castelló, Ajuntament.
 GÓMEZ ACEBES, J. (1998): *Historia del teatro de Vinaroz*, Vinaròs, Antinea.
 GREGORI, J. (1999): *Ni creix ni meix*, Benicarló, Ajuntament.
 LORENZO GÓRRIZ, A.M. (1988): *Movilización popular y burguesía republicana en Castelló de la Plana, 1931*, Castelló, Ajuntament, pp. 105; 247-279.
 MARRAST, R. (1978): *El teatre durant la guerra civil espanyola, Assaig d'història i documents*, Barcelona, Publicacions de l'Institut del Teatre.
 MARTÍ MARTÍNEZ, M. (1985): *Cossieros i anticossieros: Burguesia i política local: Castelló, 1875-1891*, Castelló, Diputació Provincial, p. 270.
 MESEGUER, LL. (2003): *Obres Literàries de Diego Perona*, Castelló, Ajuntament, pp. 11-20.
 MEZQUITA BROCH, F. (1994): «L'Institut durant la Guerra Civil» dins *L'Institut Ribalta*, Castelló, Diputació Provincial, pp. 121-153.
 SOLÀ, C. (1976): *El teatre valencià durant la dictadura (1920-1930)*, Barcelona, Publicacions de l'Institut del Teatre, Edicions 62, p. 25.
 TIRADO, J. L. (1995): *El Teatro Principal 1894-1994*, Castelló, Ajuntament, pp. 189-205.
 VICENT BALAGUER, M. (2006): *Conflicto y revolución en las comarcas de Castelló, 1931-1938*, Castelló, Universitat Jaume I, pp. 235-299.